

הפולמוס על כשרות החסידה (Ciconia) בימי-הביניים

ה'חסידה' היא דוגמה לעוף טמא שנזכר במקרא, אך זיהויו אינו מוחלט. בפרק זה נבקש להציג את חשיבותה של מסורת זיהוי כקריטריון שעשויות להיות לו השלכות הלכתיות על כשרות העופות. בימי הביניים התעורר ויכוח אודות אכילת החסידה (Ciconia); היו שהתירוה והיו שאסרוה. הדיון ההלכתי הנוקב בסוגיה זו חידד וגיבש במידה רבה את העקרונות המנחים בקביעת כשרות העוף: מבחינת המשמעות של המונח "מסורת", קביעת סימני כשרות וידיעת שמות העופות כקריטריון מחייב. בתחילה נסקור בקצרה את המקורות הקדומים בהם נזכרה ה'חסידה' ואת הזיהויים העיקריים.

החסידה נזכרה שש פעמים במקרא. היא נזכרת כשם עוף טמא לצד האנפה (ויקרא יא, ט; דברים יד, יח). החסידה היתה סמל לתעופה וניכרה באברותיה: "אם אברה חסידה ונצה" (איוב לט, יג). עוף זה מתואר כבעל מוטת כנפים מרשימה שבעזרתה הוא מסוגל לדאות בעזרת זרמי האויר: "ואשא עיני וארא והנה שתים נשים יוצאות ורוח בכנפיהם, ולהנה כנפים ככנפי החסידה" (זכריה ה, ט). החסידה היא עוף נודד החולף מעל ארץ-ישראל במועדים קבועים, בסתו — לאפריקה ובאביב — בחזרה לאירופה. אחד ממסלולי התעופה העיקריים עובר מעל ספר המדבר, כפי שהיטיב לתאר זאת הנביא ירמיהו, איש ענתות: "גם חסידה בשמים ידעה מועדיה" (ירמיהו ח, ז). לעיתים מקנת החסידה גם בארץ:

ישבעו עצי ה', ארזי הלבנון אשר נטע,

אשר שם צפרים יקננו, חסידה ברושים ביתה (תהלים קד, טז-יז).¹

1 אם מזהים את החסידה עם ה-Ciconia הרי שמדובר בתופעה די נדירה יחסית המוכרת גם בימינו. לא בכדי מזכיר משורר תהלים את קינון החסידה בלבנון, שם מצויים עצי ה'ברוש'. הברוש המקראי אינו העץ הקרוי היום בשם זה (Cupressus), ראו: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 79, הערה 1. סיכום על אתרי קינון החסידה בארץ, ראו: פ' גלעד, "מבצע חסידה", ארץ וטבע, 74 (תשס"א), עמ' 68-71.

תרגום השבעים תרגם בארבעה אופנים שונים את ה'חסידה' שבמקרא עם העופות, כפי שהם מוכרים בשם המודרני: אנפה, שקנאי, דוכיפת וחסידה. בוולגאטה הובאו שלוש דרכים שונות לזיהוי החסידה; מה שמעיד שלא היתה בידם מסורת זיהוי ברורה. לעומת זאת בתרגומים הארמיים מסורת הזיהוי עקבית: "חוריתא" או "דייתא חוורתא".² מסורת זו מצאה את ביטויה גם בתלמוד: "אמר רב יהודה: החסידה זו דיה לבנה. למה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה".³ ממרת ה"דיה חוורתא" היו מכינים תרופה נגד עקיצת עקרב.⁴

לסיכום עד כאן, מניתוח פסוקי המקרא עולה שה'חסידה' היא עוף טמא, ידוע בנדידתו, מצטיין במעופו המרשים ולעיתים הוא נוהג לקנן על עצים. מתרגומי חז"ל ניתן ללמוד שמדובר בעוף לבן הקרוי גם "דיה לבנה". אפשר ששם זה רומז על כך שמדובר בעוף דורס מובהק ואפשר שמדובר בשם עממי שאינו מעיד על שיוכו הסיסטמטי למשפחת הדרוריים, אלא בא לאפיין את תכונותיו, רוצה לומר, עוף בעל מוטת כנפים מרשימה, שדרכו לדאות ולעיתים צד את טרפו כדרכם של הדרוריים. שתי מגמות פרשניות שונות אלה היוו למעשה את היסוד לשני הזיהויים העיקריים שהיו מקובלים מאוחר יותר בימי הביניים.

פרשנות ימי הביניים

כאמור, אי הבהירות בזיהוי של מסורת חז"ל הביא לקיומן של שתי גישות פרשנות עיקריות בזיהוי ה'חסידה' בימי הביניים. הגישה הראשונה מובאת בעיקר בספרות התרגום והפרשנות שהיתה בארצות האסלאם; הגישה השנייה מאפיינת את הפרשנות של אשכנז ופרובנס. להבדלי המסורות היתה השלכה הלכתית: המסורת בדבר כשרות העוף הקרוי בלטינית — Ciconia. אולם בטרם נדון בכך ראוי שנסקור את שני הזיהויים העיקריים של ה'חסידה':

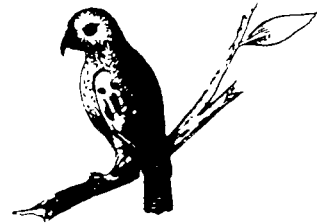
2 תרגום אוגלוס, תרגום 'יונתן', תרגום ירושלמי ופשיטתא לויקרא יא יט: דברים יד יח; ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 184.

3 בבלי, חולין סג, א. רש"י (שם, ובויקרא יא יט) מסביר שמעשה החסידות בא לידי ביטוי בכך שהחסידה מחלקת את מזונותיה עם חברותיה. פירושים נוספים לשם החסידה בספרות היהודית, ראה: מ' כשר, חורה שלמה, ירושלים תשל"ח, כרך כה, עמ' 105. י"מ לוינגר, מאור למסכת חולין, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 27, כותב: "מתברר במחקרים חדשים שהחסידה מאכילה את גזוליה עד שמגיעים לגודל הבוגר. בכך מדובר בהאכלת חסידה לחברותיה". לעומת זאת במדרש שמות רבה כה, ח. מתוארת החסידה באופן שלילי, כעוף המטיל את ביציו בעפר האדמה, מופקרת למרמס בני האדם שמאבדים את צאצאיה. נראה שהתיאור הזה מתאים ליען ולא לחסידה (Ciconia), שאינה מקננת בקרקע וידועה בטיפול המסור בצאצאיה.

4 בבלי, כתובות נ, א.

א. רב סעדיה גאון (882-942) זיהה את החסידה שבתורה (ויקרא יא, לט; דברים יד, יח) עם ה"צקר" ובעקבותיו הלכו רבים מתרגומי המקרא הערביים.⁵ ה"צקר" הוא כינוי לכל עוף דורס שבאמצעותו ניתן לצוד, לרבות כל סוגי הדורסים, אשר שימשו בימי קדם בספורט הבזיארות. בעיקר הכוונה לכל העופות ממשפחת הבזיים; כיום נתייחד השם רק למין מסוים — בז הציידיים (Falco cherrug).

صَقْرٌ مُؤَلَّجٌ مَلْفُوفٌ وَصَيْدُهُ لَطِيْفٌ مِنْ صَدْرٍ جَمِيعٍ لِلْوَأْرِحِ
فَإِذَا أُرْسِلَ صَقْرَانِ عَلَى طَيْرٍ وَجَمَارٍ وَحَشْرٍ زَلَّ أَحَدُهُمَا عَلَى رَأْسِهِ وَبَضُرَ
بِحَنَاحَيْهِ عَيْنَيْهِ ثُمَّ يَقُولُ الْآخَرُ وَيَزِلُّ الْآخَرَ بِمَعْلَانِ ذَلِكَ حَتَّى يَبْغِلَانِ
عَرَانِيَةَ حَتَّى يَنْزِعَهُ مِنْ طَشْرِهِ وَمِنْ الْعَبَاءِ الصَّقْرُ مَعَ صَغِيرِ
حَيْثُ يَبْنِي عَلَى الْكُرْبِيِّ مَعَ صَحَابَتِهِ وَذَلِكَ لِجَمَاعَةِ طَلْقَهَا اللَّهُ فِي

איור של בז (צקר) — מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

בשאר תרגומיו של רס"ג למקרא, שאין בהם השלכות הלכתיות, זוהתה ה'חסידה' עם ה'חדאה'. כך זיהה רס"ג גם את ה"דאה-דיה".⁷ כיום "חדאה" הוא שמו של העוף הדורס מן הסוג דיה (Milva).⁸ בתרגומים הערביים אחרים מובאים זיהויים אחרים: על פי רוב עופות דורסים מובהקים.⁹ הזיהוי של ה'חסידה' על פי רס"ג — "צקר" או "חדאה" — עשוי להתאים לפסוקי המקרא, המתארים עופות דורסים נודדים המצטיינים בדאייתם. גם כינויה של החסידה "דיה לבנה" בלשון חז"ל עשוי לתמוך בכך, אלא שלא ידוע לנו עוף כזה שמתייחד בצבעו הלבן.¹⁰ קושי נוסף הוא מדרש

5 י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכה, הערה 21; אבן ג'נאח, ספר השורשים (מהדורת נייבאור), שורש חסד.
6 אמין אלמעלוף, מעג'ם אלחיואן, קהיר 1932, עמ' 103; ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 6, תל-אביב 1986, עמ' 170.
7 ויקרא יא, יד; דברים יד, יג. איה ודיה חד הם, ראו: בבלי, חולין סג, ב.
8 אלמעלוף, עמ' 271.
9 חלק מן הקראים החליפו בתרגומיהם בין ה'חסידה' שאותה תרגמו "חדאה" ובין ה'דאה' ותירגמוה "צקר". השומרונים תרגמו את החסידה: "סנוניה" (= סנונית) או "עקאב" (= העיט של ימינו — Aquila, הוא ה'פרס' בתרגומו של רס"ג). על מקורות אלו ראו בהרחבה בעבודתו המקיפה של י' סרי, מסורות התרגום לשמות העופות הטמאים (ויקרא יא ודברים יד) בפירושים ובתרגומי מקרא ערביים בימי הביניים, עבודת גמר, רמת-גן תש"ס, עמ' 28-29, 72-73.
10 זה דווקא מתאים לכמה מיני אנפה (Fgretta) ויש אשר ביקשו לראות ב'אנפה' המקראית מין של 'חסידה', ראו סרי, עמ' 73-74.

השמות הידוע שגזרון השם 'חסידה' הוא מפני 'שעושה חסידות עם חברותיה' (בבלי, חולין סג, א). אכן עזרא כפי הנראה קיבל את תרגומו של רס"ג ודחה הסבר זה: "וי"א שהיא מפזרת חסד – בדרך רחוקה" (– ר"ל פירוש לא סביר).¹¹

ב. רש"י היה ראשון הפרשנים היהודים באירופה (עד כמה שידיעותינו מגעת), שזיהה את החסידה עם ה-Ciconia. בפירושו לויקרא יא, יט, כתב: חסידה – "זו דיה לבנה – ציגוניה".¹² זיהוי זה מתאים לתיאורי ה'חסידה' במקרא וגם תואם למסורת חז"ל – "חוריתא", היינו העוף הלבן או "דיה לבנה". אף שחלק מאברות הכנף של החסידה המצויה הן שחורות, רוב נוצותיה לבנות, והיא קרויה בימינו חסידה לבנה (Ciconia ciconia) ובערבית – "לקלק אביץ". יצויין כי מוטת כנפיה של החסידה הלבנה וכושר דאיתיה דומים לאלו של הדיה (Milvus; חדאה) שצבעה הכללי הוא כהה. בהמשך נראה עוד כמה קווי דמיון בין החסידה (Ciconia) ובין העופות הדורסים המובהקים. החל ממצרים העתיקה ועד היוונים והנוצרים היתה ה-Ciconia סמל לכיבוד הורים ומסירות ובשל כך כונתה על-ידי הרומים (Avis pia (= עוף חסיד, טהור).¹³ שם זה הולם את גזרון שמה "שעושה חסידות עם חברותיה".¹⁴ בסופו של דבר נתקבלה הצעת הזיהוי מבית מדרשו של רש"י ללא עוררין על ידי רוב החוקרים המודרניים.¹⁵ דבר זה בא לידי ביטוי גם בלשון העברית של ימינו: החסידה הוא שמה של ה-Ciconia.

על כשרות החסידה באשכנז

בנוסף לרש"י המקור הבא אשר מתאר את החסידה הוא רבינו טוביה בר' אליעזר (בעל מדרש לקח טוב), בסוף המאה האחת-עשרה:

'ואת החסידה' – הוא העוף הלבן הבא קרוב לחג המצות וכה"א גם חסידה בשמים ידעה מועדיה... ואע"פ שיש לה סימני טהרה שקרקבנה נקלף לפיכך נזכרו אלו העופות. מלמד שיש מהם שיש להן סימני טהרה והן אסורין, כגון הגמל

11 בפירושו לויקרא יא, יט.

12 פירוש זה הובא גם על ידי רד"ק (לירמיה ח, ז) בדעת "ויש מפרשים", ועל זיקתו לפירושי רש"י, ראו: ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 738-740.

13 ש' בודנהיימר, החי בארצות הנקרא, א, ירושלים תש"י, עמ' 95; אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 226.

14 בבלי, חולין סג, א.

15 למשל, י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 40; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 115-116.

והשפץ והארנבת והחזיר. ועוף טהור נאכל במסורת דור אחר דור, כגון האווז ואווז בר ותרנגולת.¹⁶

מקור זה אינו מציין את שמה הלועזי של החסידה, אך ניכר בעליל שהוא מתכוון ל-Ciconia החוזרת לקנן באביב בארצות אירופה. מקור זה היה מודע שיש לחסידה סימני טהרה, אלא שזו נאסרה לאכילה במקומו בשל העדר מסורת רציפה. מדברים אלה וכן העובדה שמקרב כל העופות הטמאים הוא בחר להרחיב את הדיבור על החסידה, משתמע שכבר בימיו היה דבר כשרותה של החסידה נתון במחלוקת. אולם מחלוקת זו הובאה במפורש רק במקורות מאוחרים יותר. הפולמוס בסוגיית כשרות החסידה צץ במלוא חריפותו בתשובה של רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש 1250-1320 לערך) לבנו:

ששאלתה על החסידה... דע כי בארצנו ובספרד אין אוכלין עוף המקנן על הבתים ואומרים שהוא מעשן (ל)אפרוחים ומאכלו צפרדעים ולועזין קורין אותו סיגוניא ואנו קורין לו חסידה. כך אנו מקובלין בארצנו ומה נעשה למקומות שאוכלין אותו, הם יאמרו לך עוף טהור נאכל במסורת ואנו מקובלין שהוא טהור. אבל טוב לחקור אחר קבלתם שמא אדם אחד סמך על חכמתו ובדק בסימניו והכשירו ואין לסמוך על זה כי שמא דורס הוא. ועוד כי יש תשע עשרה מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ג' סימני טהרה ושני מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ב' סימני טהרה. הילכך אין לסמוך על עופות על בדיקת סימני טהרה. וכן מצינו בחכמי התלמוד (חולין סב, ב) שהיו אוכלין עוף והיו סבורים שהוא טהור, כי מצאו לו סימני טהרה ואחר כך אסרוהו, וכל שכן בדורות הללו שאין לסמוך על בדיקת עופות.

ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת. והא דאמרינן (חולין סג, ב) עוף טהור נאכל במסורת, היינו בעוף שאין אדם מכיר אותו, ואם יבא למקום שאוכלין אותו ויאמרו לו מקובלין אנו שהוא טהור יסמוך עליהם ויאכל עמהם, אבל בעוף המקובל מחכמי ישראל שהוא טמא לא יאכלנו על פי מסורת אחרים הפחותים מהם.¹⁷

מדברי הרא"ש ניתן ללמוד שהוא פקפק בדבר אמינותה של המסורת המתירה את אכילת החסידה. לא ידוע למי מ"בני הארץ הזאת" התכוון הרא"ש. מדבריו משמע "כי בארצנו ובספרד אין אוכלין" עוף זה, והכוונה לאשכנז, לאזורים מסויימים בספרד וצרפת ("וכן

16 רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, לויקרא יא.

17 שאלות ותשובות הרא"ש (מהדורת י"ש יודלוב), ירושלים תשנ"ז, כלל כ', סימן כ', עמ' קד.

קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת". מנוסח תשובתו משמע שמדובר במסורת שהתקיימה במרחב שבו הוא פעל או בסמוך לו. הרב יצחק וייס (תרס"ב-תשמ"ט) סבר שאין המדובר בארץ ספרד, שהרי הרא"ש ציין במפורש שבספרד אין אוכלים את החסידה.¹⁸ אולם יש לזכור שהקהילה היהודית בספרד היתה הטרוגנית ובאזורי ספרד השונים התקיימו מקומות בהם חיו קהילות בעלי מבנה ארגון חברתי ופסיקה הלכתית השונים זה מזה. כאשר הגיע הרא"ש לטולידו בשנת 1305 הוא התקבל ברצון על ידי בני העיר; הוא התמנה להיות רבם. בתקופת כהונתו נתקל הרא"ש במנהגים שונים של בני ספרד שלא הסכיך להם, ומשום כך ביקש על פי רוב לדחותם ולהנהיג את מנהג 'אשכנז'.¹⁹ בתשובותיו מזכיר הרא"ש מנהגים ונהגות שונים שהיו בספרד (אותה הוא מכנה 'הארץ הזאת' או 'בארץ הזאת' או 'בני הארץ הזאת'), בדיוק באותו לשון שבה הוא נוקט בעניין החסידה.²⁰

מסתבר שבמסורת כשרות ה-Ciconia אחזו גם רבנים ידועי שם בתחום הפסיקה, דוגמת רבינו ירוחם. רבינו ירוחם היה יליד פרובאנס והגיע לאחר נדודים רבים לטולידו בשנת 1306 ושם שמע תורה מפי הרא"ש. אפשר שבטולידו התוודע רבינו ירוחם למסורת זו ולא בכדי, שכן זו ממוקמת במרכז ספרד והיותה צומת שבו נפגשו מסורות בני ספרד ואשכנז. וכך כתב רבינו ירוחם:

ולפי זה הסיגוניא המקננת בבתים הגבוהים היא טהורה, שיש לה כל סימני טהרה כמו אווז ממש וגם כף רגלה רחב כמו אווז וידוע שאינה דורסת. וקבלתי שהוא עוף טהור וראיתי כמה מקומות שנוהגים בו היתר ויש מקומות שנוהגים בה איסור שסוברים שהיא חסידה הכתובה בתורה. ואין זה טעם כי גם העורב שלנו שאנו קורין אותו עורב אין בו סימנים, שאמרו חז"ל בעורב הכתוב בתורה שנראה מן ההלכה שאין לו זפק וזה שלנו יש לו זפק...ועל כן אין לנו לסמוך על השמות שאין אנו בקיאים בשם העופות.²¹

מדברי רבינו ירוחם ניתן ללמוד את הדברים הבאים:

- 18 ר' יצחק יעקב וייס, מנחת יצחק, ז, ירושלים תש"ס, סימן צב.
 19 י' וייס, דור דור ודורשיו, ה, ניו-יורק ברלין תרפ"ד, עמ' 66; ח' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 185-190.
 20 לדוגמה, שר"ת הרא"ש כלל ב, סימן ח (בעניין ציצית של פשתן), כלל ד, סימן י (בעניין שאלת גשמים), שם, סימן כב (בעניין החזונים), כלל עז, סימן כ (בעניין שמיטת כספים), כלל פה, סימן י (בעניין ברכת אבי הניטול לאחר המילה) ועוד.
 21 רבינו ירוחם ב"ר משולם, ספר תולדות אדם וחיה, מהדורת ונציה (צילום צילום, ירושלים תש"ך), נתיב טו, ח"ה.

- א. יש מקומות שנהגו בחסידה היתר ויש מקומות שאסרו לאכלה.
- ב. לחסידה יש סימני טהרה. רבינו ירוחם הסתמך על גישת רבינו זרחיה ב"ר יצחק הלוי (הרו"ה נפטר בשנת 1186), בעל ה'מאור' בפירושו לחולין, לפיה כל עוף שחרטומו רחב או שכף רגלו רחבה כשל אוזו ואינו דורס – טהור.²²
- ג. לרבינו ירוחם היתה מסורת שה-Ciconia כשרה לאכילה ('וקיבלתי שהוא עוף טהור').
- ד. האסכולה הפרשנית שמזהה את ה-Ciconia עם החסידה – העוף הטמא שנזכר בתורה, אין בה כדי לאסור את אכילתו של עוף זה מן הסיבה "שאינן אנו בקיאיין בשם העופות". ראוי לציין, שרבינו ירוחם קבע כאן כלל חשוב, מפני שבדרך כלל בספרות ההלכה חוסר בקיאות בשמות העופות, היווה גורם מעכב שלעצמו להכשרתו של העוף. רבינו ירוחם קבע, שבאי ידיעת שמות העופות אין כדי לאסור את אכילתו של עוף מסוים.

העובדה שמדובר באישיות חשובה כל כך כמו רבינו ירוחם, המצדדת בכשרותה של החסידה, אף שהיו ידועים לו היטב דברי רבו הרא"ש (אותו הוא מזכיר בתשובתו), מחייבת לברר מה הביאו לכך. יש לבדוק גם את טיעוניו של רבינו ירוחם, מפני שהללו כבדי משקל. נראה שלפנינו מחלוקת הלכתית ששורשיה נעוצים בפרשנות המקרא לעוף 'חסידה'. לא מן הנמנע שדעתם של המתירים את אכילת ה-Ciconia (שרבינו ירוחם נציגם המובהק), משקפת את המצדדים בזיהוי החסידה עם ה'צקר' (כשיטת רס"ג)²³ או עוף אחר. מכל מקום הללו לא זיהו את ה-Ciconia עם ה'חסידה'. אם אכן היתה בידם של אנשים אלה מסורת וקבלה שמותר לאכול את ה-Ciconia, לכאורה לא היתה צריכה להיות שום מניעה לאכלה.²⁴ המסורת של זיהוי החסידה עם ה'צקר' מבית מדרשו של רס"ג התקבלה למשל על ידי ר' יונה אבן ג'נאח הספרדי.²⁵ מדובר במסורת קדומה מזו של רש"י.²⁶ יתכן אפוא, שבספר

22 וכך כתב הרו"ה בפ"ג לחולין: 'וקבלנו במסורת מאבותינו ומזקנינו הקדמונים, כי כל שחרטומו רחב או שיש לו כף הרגל שקורין פוט"א כמו שיש לאווז אין להסתפק בדריסתו בידוע שאינו דורס'. ויש לשים לב שמסורת הרו"ה מחייבת רק סימן אחד; אמנם אין לחסידה מקור רחב, אולם אצבעות רגליה הקדמיות מאוחות חלקית בקרום, ובפרטים מסוימים של החסידה הלבנה קרום זה אינו ניכר. נראה שדי היה בכך לדעת רבינו ירוחם כדי להתייר, בעוד אחרים סברו שהיעדר קרום שחייה שלם כשל אוזו פוסל אותה. היו גם שגרסו שמסורת הרו"ה דורשת את שני הסימנים, ראה להלן הערה 28.

23 קדמי בהשערה זו א' בן-דוד, שיחת חולין, ירושלים תשנ"ז, עמ' תלה.

24 אפשר שלפי שיטת הרמב"ם ניתן להתיר עוף כאמצעות סימנים, בהנחה שאינו מכ"ד העופות הטמאים שנוכרו בחזרה ואינו דורס (הרמב"ם בפירוש המשנה לחולין ג, ו; הלכות מאכלות אסורות פ"א) וכפי שנראה בהמשך לחסידה הלבנה יש כמה מסימנים אלה.

25 אבן ג'נאח, ספר השורשים, שורש חסד.

26 'י סר', "החסידה", מפירות האילן על פרשת השבוע, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 321-322.

(האנדלוסית, היינו שהיתה עדיין תחת ההשפעה של התרבות הערבית ששלטה בעבר באזור), היו אנשים שהיתה בידם מסורת המתירה את אכילתה של ה-Ciconia, בניגוד למסורת של פוסקי צרפת, אשכנז וחלק מאנשי ספרד שראו בה עוף טמא. במילים אחרות, אפשר שיסוד המחלוקת הוא בין קבלת המסורת הפרשנית-הלכתית האנדלוסית לשעבר ובין זו של אשכנז. חכמי אשכנז היו כה בטוחים באמיתות מסורתם עד שהתגייסו ויצאו נגד המסורת האחרת. כך ניתן ללמוד מדבריו של ר' יעקב מולין (המהרי"ל 1427-1365), בדבר אותה מסורת של בני אשכנז האוסרת את אכילת ה-Ciconia:

כתב הרא"ש בתשובתו ששאלוהו על עוף המקונן על הבתים, אם הוא טהור, יען כי יש מדינות שאוכלין אותו, והשיב שאין לסמוך עליהן, דמסורת אשכנז שהוא חסידה עדיף שהתורה ירושה להם מאבותיהם, הלכך ניסמי אחריני מקמי מסורת דידן.²⁷

מעניינת תשובתו של ר' שלמה לוריא (רש"ל או מהרש"ל 1510-1574 לערך) שנטה בפסיקותיו לקבל את המסורת ההלכתית של חכמי צרפת ואשכנז. המהרש"ל, כפוסקים אשכנזים שקדמו לו טען, שהמסורת בדבר אכילת החסידה אינה מספיק מהימנה או בלשונו "סתם מסורת". קודם שפרס את טיעונו הכריז המהרש"ל: "אם הייתי בא ממקום שנהגו איסור למקום שנהגו בו היתר, הייתי אוכל עמהם, אפילו היה דעתי לחזור, מאחר שבודאי מותר, אלא שבמקומי נתפשט לאיסור, ולא מצד ספיקא, אלא בדברים המותרים, ואחרים נהגו בו איסור, שאין רשאי להתיר בפניהם, אבל שלא בפניהם או במקום היתר, למה לא נאכל?".

לדעת המהרש"ל אין לקבל את דברי המצדדים באכילת ה-Ciconia, גם משום שהסתמכו על גרסת רז"ה שדורשת סימן טהרה אחד בלבד (כל שחרטומו רחב או שכף רגלו רחבה ואינו דורס — מותר). לעומת זאת היו פוסקים שגרסו שצריך את הימצאות שני הסימנים גם יחד בעוף, בעוד שלחסידה רק סימן אחד: "והעוף שאנו קורין החסידה חטמה תד וארוך".²⁸

השפעה מסורת הזיהוי האשכנזית על מסורת הזיהוי הספרדית

להנחה שהאזור שבו אולי נהגו היתר באכילת חסידה הוא בספרד המוסלמית אין כל ראיה חד משמעית והיא בגדר השערה. מכל מקום, אבן דנאן, הבלשן הספרדי שעקר לאלג'יר

27 שאלות ותשובות מהרי"ל לרבינו יעקב מולין זצ"ל (מהדורת הרב יצחק סין), ירושלים תש"מ, סימן צד, עמ' קעב.

28 ר' שלמה לוריא, ים של שלמה על מסכת חולין, ירושלים חשנ"ו, סימן קטו, עמ' קכז-קכח, לפי גרסת הטור ליו"ד, פב, ג; תשובות הרשב"א, א, סימן ריב.

בסוף המאה החמש-עשרה, הביא שני זיהויים לחסידה ודומה שבימיו כבר נטו חכמי ספרד לצד זיהוי החסידה עם ה-Ciconia:

"ואת החסידה ה'סקר' (= צקר) לדעת רבינו סעדיה זכרו לברכה. ומדברי רבותינו זכרם לברכה נראה שאינו ה'סקר'; אמרו זכרם לברכה: 'זו דיה לבנה שעושה חסד עם חברותיה' ויש אומרים: העוף שאנו קוראים לו 'בלוגה' והוא 'אבו שקשאק'".²⁹

ללא ספק מדובר בשם אונומטופיי של ה-Ciconia, הנגזר מקולות הנקישה שמשמיע זכר החסידה במקורו בעת החיזור.³⁰ למעשה רוב הפוסקים הספרדים האחרונים סברו שה-Ciconia היא החסידה ואסרוה כדעת הראשונים.³¹ כך למשל, ר' חזקיה די-סילוה (תט"ז-תנ"ו; 1656-1696 לערך), איטלקי בן למשפחת אנוסים מפורטוגל, דחה מכל וכל את המסורת שהביא רבינו ירוחם מכמה טעמים:

ואין הלכה כתלמיד (- רבנו ירוחם) במקום הרב (= הרא"ש), וכבר כתבתי בס"ק ח' דתרתו סימנים בעינן, וזו החסידה אע"פ שכף רגלו רחבה, מ"מ אין חרטומו רחב, אלא חד וארוך ולפיכך אין לסמוך עליו להתיר. וכן כל מה שהביא רי"ו סיוע לסברתו אינו כלום...³²

לפסק זה הצטרפו גם פוסקים מאוחרים יותר, כגון: ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א; 1724-1806)³³ ור' עבדאללה אברהם יוסף סומך. מעניינת במיוחד תשובתו של זה האחרון:

הסיגואינייא... ויתכן שזהו שקורין במדינתנו בגדאד יע"א לגילג או לקלק, שהיא מקוננת במקומות הגבוהים ואומרים שהיא החסידה הכתובה בתורה, שכן תרגם אותה ר' סעדיה גאון ז"ל על התורה אללגלג עיין שם, ואין אנו אוכלים אותה כהוראת הרא"ש ז"ל.³⁴

29 Seadyah Ibn Danan, Sefet Ha-Sorasim (M J Sanchez ed) Granada 1996. p 129

30 והשווה לתיאור שמביא דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', ב, (מהדורת S L Skoss), פילדלפיה תש"ה, עמ' 367, בערך עגור; וכן תיאר אותה ש' אברמוביץ, תולדות הטבע, ב, זיטאמיר תרכ"ז, עמ' 328: "כי אין להם קול דברים אחר מבלעדו, קול חרטום הדופק שונה מאד... אם יסער לב החסידה המשתקשקת אז תשים צוורה הארוך על גבה...".

31 השוו למה שהובא בדברי הבית יוסף לטור יו"ד פב. ובהגהות לבית יוסף ליו"ד פב, נאמר: "סיגואינייא (Ciconia) וסנונית הדרה בבתיים יש להן כל סימני טהרה ואפילו הכי נהגו בהם איסור; אין לסמוך על השמות שאין אנו בקיאים בשם העופות".

32 פרי חדש ליו"ד פב ס"ק ט (ירושלים תשנ"ה, עמ' רנג).

33 מחזיק ברכה, ירושלים תשנ"ח, ליו"ד סימן פב, סק"י.

34 זבחי צדק, א, בגדאד תרנ"ט, סימן פב, ס"ק טו, עמ' תה וכן הביאו ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, ירושלים תשכ"ט, ליו"ד סימן פב, ס"ק יט.

لَقَلْقَطَائِرٌ مَعْرُوفٌ لَا يَبْرَأُ يَأْكُلُ الْحَيَاتَ وَيَتَّبِعُ الرَّبِيعَ وَكَه
 وَكَوْنَانَ أَخَذَهَا بِأَلَدِ
 الصُّرُودِ وَالْأَخْرَجَ بِالْمَجْرُومِ
 وَتَحْوَلُ بَرِّهَا إِلَى الْأَخْرَدِ
 مَوْضِعَ عَالِ كَمَنَاءَ أَوْ سَحْجِ
 بَعْضُهَا فِي غَيْرِ شَرِكِنَاءَ عَيْنِ

חסידה לבנה (לקלק)
 אוחות נחש במקורה
 — מתוך חיבור ערבי
 מימי הביניים

ה'לקלק' או 'לע'לע" הנזכר הוא שמו הערבי הידוע של ה-Ciconia³⁵. ר' עבדאללה אברהם יוסף סומך, רבו של ה'בן איש חי', שנחשב לאחד מגדולי הפוסקים בעיראק בזמנו, זיהה את החסידה כפי המסורת הפרשנית האשכנזית וגם הוא כפוסקי אשכנז אסר את אכילתה בהסתמך על תרגומו של רב סעדיה גאון. איזכורו של רס"ג אינו מקרי, שכן רס"ג היה ראש ישיבת סורא, גדול רבני בבל ו'ראש המדברים בכל מקום'. ההסתמכות של ר' עבדאללה סומך איש בגדאד על רס"ג היא טבעית וברורה, אלא שכידוע הגאון לא תרגם את החסידה 'לקלק' כפי שציין ר' עבדאללה סומך,³⁶ שהרי רס"ג היה אבי הזרם הפרשני שזיהה את החסידה בתורה עם ה'צקר'. דומה שדבריו של ר' עבדאללה סומך בנוגע לחסידה ממחישים היטב את השפעתה החזקה של הגישה הפרשנית וההלכתית האשכנזית על יהודי המזרח והמע'רב³⁷ בדורות האחרונים, מגמה שנמשכת גם כיום ואפילו ביתר שאת.

דיון ומסקנות

לעוף הטמא 'חסידה' הנזכרת בתורה שתי מסורות תרגום: זו של רס"ג וזו של רש"י. המסורת הפרשנית היא כנראה זו שעמדה ביסוד הפולמוס בעניין כשרותה של ה'חסידה'.

35 אלמעלוף, עמ' 237.

36 כנראה שעמד לנגד עיניו של ר' עבדאללה סומך אחד מהעיכודים מאוחרים של תרגום רס"ג ובהם אנו מוצאים שינויים מתרגומו המקורי של הגאון. ראה למשל: חמשה חומשי תורה — שרח ערבי, בומבי (תרס"ו לערך). צילום כת"י יחזקאל עאכד, שם תורגמה החסידה בשם 'לגלג' (ויקרא, עמ' לא; דברים, עמ' ג). אני מודה לידידי ירון סרי שהביא לפני מקור זה.

37 דוגמה לכך היא פסיקתו של ר' חיים בן עטר נגד אכילת הארבה בברוקן. פסיקה זו הושפעה לא מעט מהבנת פירושו של רש"י לתורה, ראו ח' סרי וז' עמר, "כשרותו של הארבה", תחומין יט (תשנ"ט), עמ' 289.

יצויין כי גם ליען יש כמה מסימני הטהרה,³⁸ אלא שעוף זה נאסר בגלל מסורת חז"ל והפרשנות בדורות השונים; הללו זיהו אותו בוודאות ובאופן חד משמעי עם העוף הטמא "בת היענה" (ויקרא יא טז; דברים יד טו) ומעולם לא עלתה הטענה שיש להתייר. הפרשנות האשכנזית שזיהתה את ה'חסידה' עם ה-Ciconia השפיעה במידה לא מבוטלת על הפסיקה ההלכתית. לכן אפוא כאשר התברר שיש קהילות שהתירו לאכול את ה-Ciconia יצאו רוב הפוסקים האשכנזים חוצץ נגד המסורת הפרשנית וההלכתית המתירה ודחו את הטיעונים הנוגעים לעניין סימני הטהרה. במחקר זה ניסינו להתחקות אחר יסוד ההיתר לאכילת ה-Ciconia. הועלתה ההשערה שמדובר בקהילות האמונות על המסורת הפרשנית מבית מדרשו של רס"ג, אולי מאזור דרום ספרד. לא ניתן לאשש השערה זו כמו שלא ניתן גם לעמוד על טיבה של אותה מסורת המתירה את אכילת ה-Ciconia: אם היתה מוצקה ומהימנה די הצורך ומשתלשלת מדורי דורות או שמא "סתם מסורת" כפי שסברו אלו שאסרו את אכילתה. אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר במסורת שצצה בתקופה מאוחרת, כלומר בתחילה הותרה אכילת ה-Ciconia על סמך סימני טהרה בלבד ועם הזמן התרקמה לה 'מסורת' פעילה של אכילת Ciconia.³⁹ גם לפי ההסבר האחרון מדובר בתופעה שנמשכה לפחות כמה דורות, שהרי לראשונה התוודענו אליה כבר בפירוש הדרשני של רבינו טוביה בר' אליעזר ובפעם האחרונה אצל רבינו ירוחם. בסופו של דבר, הגישה הפרשנית וההלכתית שה'חסידה' היא ה-Ciconia ולפיכך היא אסורה – התקבלה על רוב הפוסקים האשכנזים והספרדים כאחד.

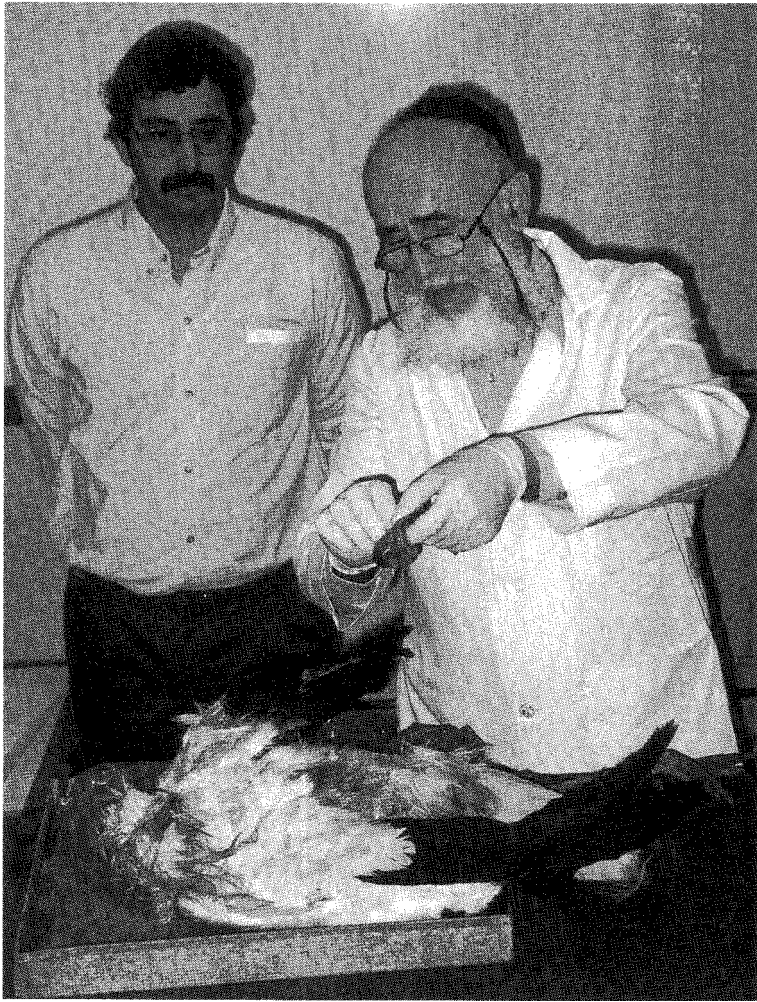
לכאורה ניתן היה לדון באפשרות כשרות החסידה הלבנה באמצעות בדיקת סימני הטהרה שנתנו חז"ל, כגון מציאותו של זפק או קורקבן נקלף ביד. אולם הרא"ש ורבינו ירוחם לא טרחו להתייחס כלל לעניין הסימנים הללו מפני ששניהם היו אמונים על השיטה ההלכתית של בני אשכנז וצרפת שניתן להכשיר עוף רק על פי מסורת ואין לסמוך רק על סימנים שמא העוף דורס. גישה זו מבוססת על דברי רש"י בעניין 'תרנגולא דאגמא' (חולין סב, ב).

אם נכונה סברתי, רבינו ירוחם קיבל אפוא את מסורת הזיהוי הספרדית, אך לא את שיטת הפסיקה שלהם. אולם אם נבחן את סוגיית כשרות החסידה הלבנה בהקשר לסימני הטהרה, אפשר לנוכח למצוא אישוש לסברה של אלה (כנראה בני אנדלוס שקיבלו את פרשנות התורה של רס"ג) שטענו שעוף זה טהור. לפי שיטת רב סעדיה גאון ולפי הרמב"ם בפירושו למשנה אפשר אולי להבין שניתן להכשיר עוף גם אם אין לגביו מסורת, בתנאי שאינו דורס ואינו נמנה על כ"ד עופות טמאים שהזכירה התורה ושיש לו את אחד מסימני הטהרה שקבעו חז"ל.⁴⁰ הרמב"ם במשנה תורה הביא בשם הגאונים שאמנם די בסימן אחד בכדי

38 ראו, חידושי הרמב"ן לחולין סה, א.

39 וכי איזה מסורת יש לנו על תרנגול הורד?

40 רס"ג לתורה (הערה 5), עמ' קכג; הרמב"ם בפירוש למשנה בחולין ג, ו.

בניתוח שנערך בחסידה נמצא שהקורקבן שלה נקלף ביד (מימין – ד"ר יוסף רויטמן ומשמאל – המחבר)

להכשיר את החסידה, אך בתנאי שסימן זה יהיה קורקבן נקלף ביד.⁴¹ ואכן כפי שכבר ציינ בעל מדרש לקח טוב לויקרא יא יש לחסידה קורקבן נקלף. בניתוח אנטומי שנערך בחסידה לבנה באוניברסיטת בר אילן נמצא שאין לחסידה זפק מובהק, אך קורקבנה נקלף ביד.⁴² כמו כן לחסידה הלבנה יש אצבע יתירה. אולם למרות זאת, עדיין נותרו לדעתי ספקות רבות

41 הלכות מאכלות אסורות א, טז-יט.

42 הניתוח נערך במסגרת הרצאה של כותב ספר זה בתאריך ח' טבת תשס"ב (23.12.01).

לגישת רבינו ירוחם, למשל, האם ניתן להתייחס למבנה רגלי החסידה הלבנה (לפי שיטת הרד"ה) ככף רגל כמו שיש לאווז? האם באמת אין החסידה נחשבת מבחינה הילכתית לעוף דורס? ומכל מקום, לא שמענו על מי שאכל Ciconia במהלך שבע-מאות השנים האחרונות — מאז ימי רבינו ירוחם ועד ימינו.

נספח: תיאור החסידה בספר הישר

להלן נביא קטע המתאר את החסידה, מתוך 'ספר הישר', שנכתב בימי הביניים⁴³ המבוסס על מקורות קדומים יותר.⁴⁴ בקטע זה המתאר לכאורה את הסיפור המקראי, מסופר על כיבוש העיר של ממלכת כוש, בידי בני כוש בהנהגת משה מלכם ועל השימוש שנעשה לצורך כך בגוזלי חסידה. מתיאור החסידה נראה שמדובר ב-Ciconia, שהרי זו ידועה כאוכלת נחשים.⁴⁵ במיוחד יש לשים לב לתיאור החסידה כעוף דורס. יש בסיפור זה עדות יוצאת דופן על אילוף גוזלי חסידה לציד, כדרך שהיה מקובל לאלף בזים בספורט הבזיארות. השימוש בחסידה למטרה זו רווח כפי הנראה באירופה בימי הביניים והדים על כך ניתן ללמוד אך ורק מסיפור המעשה הזה. אפשרות אחרת שאכן מדובר כאן בעופות דורסים מובהקים (כדרך פרשנותו של רס"ג) ומכל מקום אין להתעלם מהדמיון בתכונות העופות השונים, שהוצעו לזיהוי החסידה.

ויאמר להם משה: עברו וקראו קול בכל המחנה אל כל העם לאמר: כה אמר המלך, לכו היערה והבאתם מבני החסידה, איש אפרוחו בידו... והיה בהביאכם אותם והיו אתכם למשמרת, וגדלתם אותם עד גדלם ולמדתם אותם לטוש כדרך בני הנץ... ויעשו כל העם כדבר הזה, וילכו היערה ויעלו הברושים ויתפשו להם איש אפרוחו בידו, כל בני החסידה, ויביאו אותם בערב... ויהי כאשר גדלו בני החסידה, ויצו המלך להרעיבם שלשת ימים, ויעשו כל העם כן. ויהי ביום השלישי ויאמר להם המלך: התחזקו והייתם לבני חיל ולכשו איש כלי מלחמתו וחגרו איש חרבו עליו ורכבו איש סוסו ולקחתם לכם איש אפרוחו בידו ונקומה ונלחמה על העיר מן המקום אשר שם הנחשים. ויעשו כל העם כדבר המלך. ויקחו איש אפרוחו בידו

43 על תיאורו ספר הישר, ראו: י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשי"ד, עמ' 69-70; י' דן, הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים 1974, עמ' 138.

44 למעשה מדובר בגירסא כולוטשת לניסח המובא במדרש ילקוט שמעוני (שמות ב, קס"ה, עמ' 110), המהווה עיבוד מאוחר לסיפור המובא אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (ב, 246-248), מהדורת א' שליט, עמ' 62. אצל יוספוס מדובר בציפור איביס (ibis) המזוהה על ידי תרגום השבעים והולוגטה עם ה'ינסוף' המקראי, השווה: הרודוטוס, ב-76, מהדורת ב' שימרת ור' צלניק-אברמוביץ, עמ' 139.

45 ראו למשל, אברמוביץ, עמ' 327; דור, עמ' 116; החי והצומח של ארץ-ישראל, 6, עמ' 80.

וילכו. ויהי בהגיעם אל מקום הנחשים ויאמר להם המלך: שלחו איש אפרוחו על הנחשים. וישלחו איש אפרוחו כדבר המלך, וירוצו בני החסידה על הנחשים ויאכלום כולם, וישביתו אותם מן המקום ההוא. ויראו המלך והעם כי נשבתו כל הנחשים מן המקום ההוא ויריעו כל העם תרועה גדולה, ויגשו וילחמו על העיר ויתפשוה וילכדוה ויבואו העירה.⁴⁶

46 ספר הישר (מהדורת י' דן), ירושלים תשמ"ו, עמ' 296-297.